

Kuoleeko kaukopalvelu? - Kaukopalvelun todellisuus Suomessa tilastojen valossa

Markku Laitinen & Kimmo Vehkalahti

”Uutiset kuolemastani ovat liioiteltuja”, väitetään jo Mark Twainin sanoneen. Myös kaukopalvelu on ehditty julistaa kuolevaksi jo useaan kertaan - eikä ihme, sillä erityisesti Suomen tieteellisten kirjastojen kaukopalveluluvut näyttävät jatkuvasti pienenevän samaan aikaan, kun sähköisten aineistojen (e-aineistojen) latausten määrä on kasvanut voimakkaasti. Tieteellisten kirjastojen aineistojen yhä lisääntynyt saatavuus verkon kautta onkin epäilemättä vähentänyt kaukopalvelun tarvetta. Yleisten kirjastojen kohdalla kehitys näyttää tilastojen valossa päinvastaiselta.

Mikä on kaukolaina?

Kansainvälisen kirjastotilastostandardin ISO 2789 (2006(E); 3.3.11) mukaan kaukopalvelulla tarkoitetaan dokumentin toimittamista fyysisessä muodossaan kokonaisuena tai osaksi kopioituna toisen hallinnollisen yksikön alaisena toimivaan kirjastoon. Kaukolainoihin lasketaan mukaan myös lainan sijasta asiakkaalle annetut jäljenteet.

Määritelmä on tiukka, eikä se hyväksy kaukopalveluksi aineiston toimittamista asiakkaalle elektronisessa muodossa, vaan se tilastoidaan erikseen elektronisena dokumenttien toimituksena tai välityksenä, millä tarkoitetaan dokumen-

tin tai sen osan elektronista siirtämistä kirjaston kokoelmista käyttäjälle suoraan tai toisen kirjaston välityksellä mikäli laina-aikaa ei ole rajoitettu (ISO 2789:2006(E);3.3.14).

Lisäksi standardi määrittelee myös käsitteen ”kirjaston ulkopuolisten dokumenttien toimitus” (ISO 2789:2006(E);3.3.7), jolla tarkoitetaan sitä, että kirjaston ulkopuolinen toimittaja hankkii asiakkaalle dokumentin tai sen osan kirjastonkokoelmien ulkopuolelta (ei kaukopalvelun kautta) siten, että kirjasto on mukana välitystoiminnassa ja / tai maksussa.

Nämä lainaus- ja välityspalvelutyypit on esitetty Taulukossa 1.

Taulukko 1. Lainaus- ja välityspalvelutyypit. (ISO 2789:2006(E); 3.3.5.)

Välitysmuoto	Välittäjä		
	Kirjasto		Dokumentin välittäjä
	Vastaanottaja		
	Käyttäjä	Toinen kirjasto	Käyttäjä (kirjaston kautta)
Alkuperäinen	Laina	Kaukolaina	Ulkopuolinen dokum. välitys
Kopio	Laina	Kaukolaina	Ulkopuolinen dokum. välitys
Elektroninen	Elektroninen dokum. toimitus	Elektroninen dokum. toimitus	Ulkopuolinen dokum. välitys

Lisäksi ns. UB-lainoja (universal borrowing), jotka tilataan noudettavaksi toisesta kirjastosta, kohdellaan kaukolainoina. Antava kirjasto on kirjasto, jonka kokoelmiin laina kuuluu, ja saava kirjasto on lainan asiakkaalle luovuttava kirjasto. Jos asiakas saa tai palauttaa ub-lainan kolmannen kirjaston kautta, tämä välittävä kirjasto ei tee kaukolainasta tilastomerkinä.

Lainauksen kehitystrendejä

Seuraavassa tarkastelemme Suomen kirjastojen kaukopalvelun kehitystä kirjastojen tilastotietokannoista saatavan tiedon valossa. Yleisten kirjastojen tilasto on julkaistu tietokantana vuodesta 1999 lukien ja tieteellisten kirjastojen tilasto vuodesta 2002 lukien. Molemmat tietokannat ovat Internetin kautta vapaasti saatavilla.

Eri kirjastosektoreitten kesken vertailukelpoinen aikasarja kaukolainauksesta oli mahdollista saada vuosilta 2002-2008. Tarkastellun jakson aikana kaukolainauksen osuus kokonaislainauksesta oli kummallakin kirjastosektorilla alle prosentin luokkaa, kun se kymmenen vuotta aiemmin (1992) oli tieteellisissä kirjastoissa 4,0 % (*Kirjastopalvelu* 1994), yleisissä kirjastoissa 0,2 % (*Opetusministeriö* 1993).

Yleisten kirjastojen lainausta kuvaava tilasto ei ole suoraan vertailukelpoinen aiempien vuosien kanssa vuodesta 2009 lukien, sillä kaukolainojen tilastointi seudullisen kirjastoyhteistyön sisällä on muuttunut siten, että ns. kimppekirjastojen lainoja ei tilastoida kaukolainoina.

Kaukolainaus on vuosina 2002-2008 kasvanut erityisen voimakkaasti yleisissä kirjastoissa, mutta tieteellisissä kirjastoissa oli selvästi laskeva suuntaus (Kuva 1a). Nämä erisuuntaiset trendit näkyvät erityisen selvästi tarkasteltaessa kaukolainojen suhteellista osuutta kokonaislainauksesta (paikallislainat + saadut kaukolainat) (Kuva 1b).

Kirjastosektorien erilaiset trendit erottuvat selvästi. Tilastointimenetelmän muuttuminen vaikuttaa yleisten kirjastojen kaukolainojen kuvaajaan vuodesta 2009 lukien.

Tieteellisten kirjastojen lainauksen aleneva trendi ei koske yksin kaukolainauksesta, sillä niissä myös paikallislainojen määrä näyttää kääntyneen laskuun. Jos lainaus lasketaan vuonna 2012 voimaan tulevan uuden kirjastotilastostandardin mukaisesti ottamatta huomioon uusintoja, on tieteellisten kirjastojen aleneva trendi selkeä (Kuva 2).

a. Kaukolainojen määrä yleisissä kirjastoissa kaksinkertaistui vuosina 2002-2008, kun se tieteellisissä kirjastoissa puolittui.

b. Kaukolainauksen osuus kokonaislainauksesta (paikallislainat + saadut kaukolainat) Suomen kirjastoissa.

Kuva 1. Kaukolainaus Suomen kirjastoissa.

Kuva 2. Koti- ja lukusalilainat Suomen tieteellisissä kirjastoissa

Koti- ja lukusalilainojen trendi Suomen tieteellisissä kirjastoissa on selvästi aleneva kun uusintoja ei oteta huomioon. Tätä trendiä ei näy, jos uusinnat lasketaan mukaan, kuten yleisten kirjastojen tilastoissa. Näin tarkastellen lainausluvut nousivat vuoteen 2007 asti, minkä jälkeen

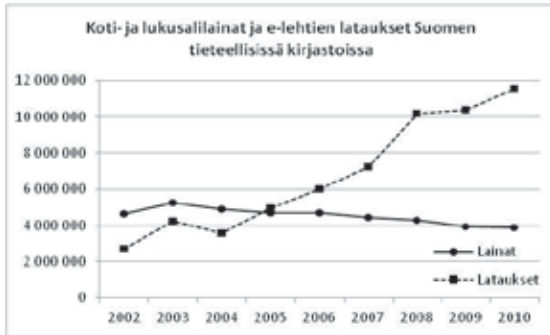
ne kääntyivät tieteellisissä kirjastoissa selvään laskuun, kun taas yleisissä kirjastoissa paikallislainauksen määrien muutokset ovat vähäisiä (Taulukko 2). Yleisten ja tieteellisten kirjastojen paikallislainausta ei ole mahdollista verrata ilman uusintoja, sillä uusintojen määrää ole mahdollista saada erilleen yleisten kirjastojen tilastosta.

Kokonaislainaus on tässä laskettu yleisten kirjastojen noudattaman käytännön mukaisesti (paikallislainat + saadut kaukolainat) ja paikallislainaus sisältää uusinnat (tieteellisten kirjastojen uusinnat ovat mukana ilman automaattiusintoja). Tilastointitavan muutos vaikuttaa yleisten kirjastojen lainalukuihin vuodesta 2009 lukien.

Lainalukujen alenemista tieteellisissä kirjastoissa on osin selitetty sähköisten aineistojen lisääntymisellä. Vaikka suoraa kausaliteettia fyysisten

Vuosi	Yleiset kirjastot			Tieteelliset kirjastot		
	Saadut kaukolainat	Paikallis-Lainat	Kokonais-Lainaus	Saadut kaukolainat	Paikallis-Lainat	Kokonais-lainaus
2002	214 425	98 176 142	98 390 567	90 050	13 751 217	13 841 267
2003	211 902	99 858 534	100 070 436	83 056	17 687 018	17 770 074
2004	268 153	101 172 049	101 440 202	72 202	18 344 838	18 417 040
2005	309 324	97 800 604	98 109 928	64 309	19 175 487	19 239 796
2006	356 228	95 357 399	95 713 627	65 976	20 126 715	20 192 691
2007	412 618	94 838 348	95 250 966	57 497	20 414 333	20 471 830
2008	472 288	93 878 307	94 350 595	51 604	20 091 036	20 142 640
2009	366 974	98 219 612	98 586 586	44 218	18 159 280	18 203 498
2010	260 166	95 967 859	96 228 025	40 226	17 165 034	17 205 260

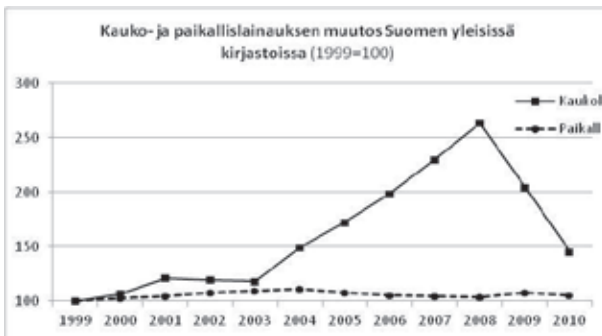
Taulukko 2. Lainaus Suomen kirjastoissa.

a. Koti- ja lukusalilainojen määrä on hiljalleen laskenut samaan aikaan kun e-lehtien latausmäärät ovat moninkertaistuneet.

b. Fyysisten lainojen aleneva trendi näkyy sekä paikallis- että kaukolainoissa

Kuva 3. Tieteellisissä kirjastoissa lainaus on vähentynyt ja samaan aikaan elektronisten aineistojen käyttö voimakkaasti lisääntynyt.

Kuva 4. Kauko- ja paikallislainauksen muutos Suomen yleisissä kirjastoissa (1999)

lainojen vähenemisen ja sähköisten aineistojen käytön lisääntymisen välillä ei voinekaan osoittaa, kehitystrendi on ilmeinen.

Sähköisten lehtien (e-lehtien) artikkelilatausten määrä ylitti tieteellisissä kirjastoissa fyysisten lainojen (koti- ja lukusalilainat) määrän jo vuonna 2005 ja kasvu on jatkunut edelleen voimakkaana samaan aikaan kun fyysisten lainojen määrä on selvästi alentunut (Kuva 3a). Kaukolainauksen väheneminen on tieteellisissä kirjastoissa ollut vieläkin voimakkaampaa (Kuva 3b).

Yleisistä kirjastoista ei ole mahdollista saada e-aineistojen käyttötilastoja, mutta tarkasteltaessa fyysisten lainojen määrää yleisissä kirjastoissa

kaukolainauksen suunta on päinvastainen kuin tieteellisissä, eikä tämä voimakas kasvu näytä rinnastuvan mitenkään paikallislainauksen kehitykseen, joka on pysynyt käytännössä muuttumattomana (kuva 4).

Yleisten kirjastojen kaukolainaus on kääntynyt selvään kasvuun vuodesta 2003 lukien, mutta paikallislainaus on pysynyt käytännössä muuttumattomana. Tilastointimenetelmän muuttuminen vaikuttaa kaukolainojen kuvaajaan vuodesta 2009 lukien.

Yleisten kirjastojen hankintakulut ja hankittu materiaalikin ovat kasvaneet melko tasaisesti samaa tahtia vuosina 1999-2010 (Kuva 5). He-

Kuva 5. Yleisten kirjastojen hankinnat ovat kasvaneet n. 30 % vuodesta 1999.

rääkin kysymys, miten hyvin kirjastojen hankinnat vastaavat asiakkaitten tarpeisiin, jos kasvavista hankinnoista huolimatta kaukolainauksen tarve yhä lisääntyy.

Kirjaston hyvyyden tai ulkoisen vaikuttavuuden mittako - välittääkö asiakas?

Varsinkin aiempina vuosina kirjastot ovat toimintakertomuksissaan arvioineet toimintaansa mm. sen mukaan, onko kirjasto kaukolainauksen suhteen ns. antava vai saava kirjasto, eli annetaanko kaukolainoja muille kirjastoille enemmän kuin joudutaan omille asiakkaille muualta tilaamaan - suhdeluku on ollut tavallaan osoitus kokoelmien hyvyydestä ja kertonut ainakin jotain kirjaston kokoelman kiinnostavuudesta kirjaston oman kohdeväestön ulkopuolella.

Tämä kokoelmakeskeinen ja tilastollisesti orientoitunut ajattelutapa on kuitenkin jo vanhanaikainen, sillä asiakkaan kannalta ei lopulta ole merkitystä mistä ja miten hän tarvitsemansa materiaalin saa, kunhan hän saa sen helposti ja kohtuujassa.

Retoriikka onkin vähitellen muuttumassa kohti toiminnan vaikuttavuuden ja taloudellisuuden osoittamista, missä resurssien oikea kohdentaminen ja kirjastojen välinen yhteistyö painottuvat. Myös laatu ja asiakkaan kokeman hyödyn näkökulma näkyy nykyisin arvioinnissa ja sitä koske-

vaa tietoa kerätään kirjaston asiakkailta kyselyjen avulla.

Varastokirjaston rooli

Teollisuuden tarvike-toimituksissa tunnetaan ns. JOT-periaate, eli ”Just On Time” tai ”Juuri Oikeaan Tarpeeseen”, jonka mukaisesti tavaraa ei hankita suuria määriä omaan varastoon, vaan tarvikkeet toimitetaan valmistajalta tai etävarastosta sitä mukaa kuin niitä tarvitaan.

Kirjastomaailmassa tätä vastaa Kuopiossa sijaitseva opetus- ja kulttuuriministeriön alainen Varastokirjasto, joka palvelee kaikkia Suomen kirjastoja tehtävänänsä vastaanottaa ja säilyttää suomalaisista kirjastoista siirrettävää aineistoa sekä asettaa se tarvitsijoiden käyttöön.

Varastokirjaston rooli on siis toimia kirjastojen yhteisenä varastointi- ja kaukopalvelukeskuksena ja tämä rooli näkyy pienestä volyyymista huolimatta maan kokonaislainaukseen verrattuna myös tilastoissa: vaikka tieteellisten kirjastojen kaukopalvelu on vähentynyt, Varastokirjaston kaukopalvelu on varsinaisilla lainoilla mitaten vähitellen kasvanut vuodesta 2003 lukien ja myös sen osuus maan kaukolainauksen kokonaisvolyyymista näyttää kääntyneen kasvuun (Kuva 6a-b). Tosin yleisten kirjastojen muuttunut kaukolainojen tilastointi vaikuttaa Varastokirjaston suhteelliseen osuuteen kirjastojen saaduista kaukolainoista vuodesta 2009 lukien.

a.

b.

Kuva 6. Varastokirjaston kaukopalvelu ja sen osuus kirjastojen saaduista kaukolainoista

Varastokirjaston kaukopalvelussa näkyy kasvava trendi. Kaikki varastokirjaston kaukopalvelu on antavaa lainausta.

Kaukolaina ei koskaan kuole...

Tämän selvityksen perusteella näyttää, että kaukopalvelu on yhä voimissaan varsinkin yleisissä kirjastoissa ja Varastokirjaston rooli kansallisena kaukopalvelukeskuksena näyttää hieman vahvistuvan.

Tosin valtakunnallisen tilaston avulla ei päästä riittävän syvälle kaukolainalukujen taakse, sillä kirjastojen saatujen kaukolainojen luvuista ei saa erilleen Varastokirjastosta ja muualta saatuja kaukolainoja. Varastokirjaston roolin tarkka selvittäminen vaatisikin tarkempaa perehtymistä.

Kaukopalvelun kanssa kilpailevat samat tekijät kuin fyysisen lainauksen kanssa yleensäkin. Sähköisten palvelujen, kuten elektronisten aineistojen, uudenlaisten tieteellisen julkaisemisen tapojen (mm. web 2.0, OA), sosiaalisen median erilaisten verkostoitumis- ja blogipalvelujen ym. kehittyessä kirjaston asiakkaat eivät ole enää samalla tavalla riippuvaisia fyysisistä kokoelmista kuin ennen, vaan mahdollisuudet tiedon hankintaan ja vaihtoon vaikuttavat lähes rajattomilta.

Lukuisilla omaehtoisen tiedonhankinnan menetelmillä etsivä löytää ja saa käyttöönsä helposti enemmän tietoa kuin pystyy omaksumaan. Tiedontarvitsijan suurin haaste onkin oleellisen tie-

don seulonta suunnattomasta massasta.

...mutta kaukolaina muuttaa muotoaan

Ei kuitenkaan tarvitse olla mikään ”ennustaja-eukko” arvatakseen, että kirjaston asiakkaat tulevat todennäköisesti aina tarvitsemaan sellaista materiaalia, mitä he eivät saa käytössään olevista palveluista tai oman kirjaston kokoelmista.

Kaukopalvelu ei siis todennäköisesti ”koskaan kuole”, mutta se saattaa muuttaa muotoaan; nykyisen fyysisen materiaalin toimittamisen rinnalle on jo noussut elektroninen dokumenttien toimitus (Electronic Document Delivery), joka nykyohjeitten mukaan tilastoidaan erilleen sekä paikallis- ja kaukolainoista että kopiopalvelusta.

On makuasia kutsutaanko sitä kauko- tai kopiopalveluksi vai kuten nyt, ”elektroniseksi dokumenttien toimitukseksi”, jossa ei toistaiseksi ole nähty tarvetta erotella toimitetaanko dokumentti kirjaston omille (lähipalvelu) vai toisten kirjastojen (kaukopalvelu) asiakkaille (ISO 2789:2006(E);3.3.5).

Vaikka kaukopalvelun määrä näyttää laskevan tieteellisissä kirjastoissa, ovat niissä tehdyt henkilövuodet pysyneet jokseenkin ennallaan. Kaukopalvelun henkilökuntaa on siis vapautunut tuottamaan lisäarvoa asiakkaille muilla tavoin ja aiempaa tehokkaammin. 📖

Lähteet

ISO 2789:2006(E) - Information and documentation - International library statistics. International standard. 4th ed. 2006. ISO. 61 s.

Kirjastopalvelu (1994): Kirjastot 1992. Tieteellisten kirjastojen toiminta. Kirjastopalvelu. Helsinki 1994. 76 s.

Opetusministeriö (1993): Tilastotietoja yleisistä kirjastoista vuodelta 1992. Opetusministeriö, Kulttuuri-osasto 1993. 29 s.

Suomen yleisten kirjastojen tilasto: <http://tilastot.kirjastot.fi/>

Tieteellisten kirjastojen yhteistilasto: <https://yhteistilasto.lib.helsinki.fi>

Tietoa kirjoittajista

Markku Laitinen

Suunnittelija, Kansalliskirjasto

Email: markku.laitinen@helsinki.fi

Kimmo Vehkalahti

Yliopistonlehtori, Soveltavan tilastotieteen

dosentti, Sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Email: kimmo.vehkalahti@helsinki.fi